

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(бакалавра)

**з теми: «БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»**

Виконала: студентка IV курсу
групи IstP1-B19
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія та правознавство)

Гріщенко Юлія Сергіївна

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Федьков Олександр Миколайович

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна основа дослідження.....	14
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	15
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ РУХУ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ.....	18
2.1. Становище освіти в Україні на початку ХХ ст.....	18
2.2. Розгортання національно-визвольного руху.....	24
РОЗДІЛ 3. ПОЧАТКОВА ТА СЕРЕДНЯ ШКОЛА ШЛЯХОМ УКРАЇНІЗАЦІЇ.....	38
3.1. Рух за українізацію початкової та середньої освіти.....	38
3.2. Українізація початкової та середньої школи в дії.....	44
РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКІ КАФЕДРИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.....	52
4.1. Рух за українські кафедри в університетах.....	52
4.2. Українізація вищої освіти в добу Української Центральної ради.....	63
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми. Система освіти в Україні загалом відповідає вимогам сьогодення, адже, зокрема, завдяки їй зростає якість людського капіталу, генеруються нові ідеї, набуває динамічного розвитку економіка та суспільство. Проте життя породжує перед освітою численні виклики і від того, чи зможе вона дати на них адекватні відповіді, зберегти конкурентоздатність залежить майбутнє нашої держави. Відтак, при реформуванні освітньої галузі слід враховувати світовий досвід і зберігати кращі традиції вітчизняної школи. Одним із чинників, який сприятиме останньому – проведення досліджень з історії національної освіти в Україні.

Зважаючи на складні перипетії українського національного поступу, дослідження модернізаційних процесів в Російській імперії на поч. ХХ ст. викликають жвавий інтерес українських істориків, а також стимулює появу різномірних дискусій з приводу окресленої проблематики в середовищі політиків, соціологів, представників преси, культурно-громадських діячів, що достатньо актуалізує її різнобічне вивчення у формі самостійного наукового пошуку.

Об'єктом дослідження є процес боротьби за українізацію освіти в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Предметом дослідження виступає суспільний рух в Наддніпрянській Україні, що охопив широкі кола громадсько-політичних діячів, освітян, представників різних соціальних груп.

Хронологічні межі бакалаврської роботи охоплюють час з 1905 до лютого 1917 р., коли в українських губерніях Російської імперії ширився рух за українізацію освіти. Водночас авторка свідомо вийшла за зазначені рамки, коли розглядала витoki ідеї націоналізації процесу навчання та прагнула простежити реалізацію українізації освіти в часи Української національної революції 1917–1921 рр.

Географічні межі охоплюють територію Наддніпрянської України, до складу якої дослідники традиційно зараховують дев'ять губерній: Київську,

Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську.

Мета бакалаврської роботи – дослідити зміст та особливості провадження боротьби за українізацію освіти в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст.

Для реалізації мети нами визначено наступні дослідницькі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологію кваліфікаційної роботи;
- з'ясувати становище освітньої галузі в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.;
- охарактеризувати початки національно-визвольного руху в українських губерніях Романівської імперії в перші роки ХХ ст.;
- проаналізувати процес українізації початкової та середньої освіти в підросійській Україні;
- висвітлити рух за українські кафедри в провідних університетах у Наддніпрянській Україні;
- визначити здобутки та проблеми процесу українізації освіти в перший період Української національної революції 1917–1921 рр. – в добу УЦР.

Теоретико-методологічна основа роботи. Методологічною основою бакалаврської роботи стали принципи об'єктивності, системності та історизму. Принцип наукової об'єктивності в дослідженні ґрунтується на пріоритетності використання історичних джерел, що дозволило нам дійти об'єктивних висновків. Принцип системності передбачав розгляд освітніх установ, які функціонували в українських губерніях Російської імперії, як цілісної системи. Принцип історизму передбачає, що будь-які історичні події, процеси, явища слід вивчати з урахуванням обставин та конкретної ситуації. Застосування проблемно-хронологічного методу уможливив розглянути історіографію бакалаврської роботи у розрізі хронологічних періодів її розвитку та різних аспектів проблеми, які досліджувались ученими. Використано також історико-

синхронний та історико-діахронний методи. Синхронний метод передбачає паралельне вивчення та порівняння подій, що проходили водночас в різних місцевостях. Діахронний метод полягає у вивченні певного явища в його розвитку, або дослідження зміни періодів, етапів в історії певного регіону. У дипломному дослідженні ми застосували загальнонаукові методи – метод логічного аналізу, синтезу, класифікації та узагальнення, індукції й дедукції.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати кваліфікаційної роботи неодноразово повідомлялися на засіданнях кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукова новизна. Бакалаврська робота містить деякі новаторські елементи, які полягають у залученні інформаційного потенціалу української періодики початку ХХ ст., що дозволило висвітлити маловідомі факти з історії боротьби прогресивної громадськості за націоналізацію освіти в українських губерніях Російської імперії. Відтак нам вдалося змалювати генезу та еволюцію процесу українізації початкових, середніх і вищих шкіл на теренах Наддніпрянської України, відзначити здобутки та деякі негативні факти, а також простежити його логічне завершення в нових історико-культурних умовах.

Практичне значення бакалаврської роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для глибшого вивчення соціально-політичної історії України, історії освіти та преси в межах актуальних проблем національної історіографії. Також результати даної роботи можуть використовуватися студентами закладів вищої освіти при підготовці до семінарських занять з історичних курсів, написання курсових робіт і рефератів, виступів на тематичних науково-практичних конференціях, а також педагогічними працівниками в процесі навчання історії України в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає окресленій меті та головним завданням дослідження та складається зі вступу, чотирьох розділів, що в свою чергу

поділені на окремі підрозділи, узагальнюючих висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 89 сторінку, обсяг основної частини налічує 71 сторінку.

ВИСНОВКИ

Унаслідок проведеного дослідження ми дійшли до наступних висновків:

Аналіз наукових досліджень з історії процесу українізації середніх та вищих закладів освіти на теренах українських губерній Російської імперії ми дійшли висновку, що історіографію проблеми можна умовно поділити на три періоди, залежно від історичних умов, ступеня та особливостей її наукової розробки. Так, на першому періоді (від Лютневої революції 1917 р. до середини 30-х років ХХ ст.) авторами наукових праць були діячі українського громадсько-політичні та освітні діячі, які критикували становище в російській імперській освіті та загально висвітлювали рух за націоналізацію освіти в контексті суспільного життя. Серед авторів, які торкалися різних аспектів проблематики нашої науково-дослідної проблеми, виділяються роботи Й. Гермайзе, С. Глушка, та В. Дурдуківського. На другому періоді дослідження нашої проблеми (з середини 1930-х і до 1991 р.) чітко простежується те, що питання наукового осмислення національно-освітньої боротьби прогресивних сил України в УРСР фактично перебувало під забороною як прояв «українського буржуазного націоналізму». В радянській історіографії можна виокремити лише дослідження присвячені становищу в сфері освіти на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. Відтак, цілісне та об'єктивне дослідження даної проблематики було можливе тільки за кордоном. Питання українізації освіти на початку ХХ ст. досліджували в контексті українського громадського руху Д. Дорошенко, В. Іванис та Г. Васькович, О. Лотоцький, П. Феденко та, пізніше, Т. Гунчак. Їхні праці і сьогодні мають наукову вагу.

Третій період історіографії проблеми (з 1991 р. по теперішній час) вирізняється демократизмом української історико-дослідницької думки та характеризується здебільшого об'єктивним підходом до висвітлення національного освітнього процесу в Україні на початку ХХ ст. й спробою розкрити у ньому роль проукраїнських суспільних сил. Тут науковим осмисленням та інформативністю виділяться роботи В. Сарбея, В. Борисенка та Г. Непорожної, Л. Вовк, С. Фаріна, Н. Калиниченко, Ж. Ільченко та інших

учених. Важливе значення для бакалаврської роботи мають праці Г Касьянова, О. Голобуцького та В. Кулика, В. Головченка, О. Сарнацького, В. Стрільця, А. Павка, О. Сарнацького, С. Телешуна та інших учених, в яких розглядалися теоретичні аспекти націй і національного питання, історія українських політичних партій. Адже саме громадсько-політичні діячі виступали найбільшими прихильниками націоналізації освіти. Вагомі наукові дослідження культурно-освітнього руху на теренах Наддніпрянщини на початку ХХ ст. здійснювали О. Завальнюк, М. Люзняк, Т. Пустовіт, С. Світленко, М. Тимошик. Водночас, проблеми українізації освіти на території українських губерній Романівської імперії не знайшли комплексного дослідження, що й зумовлює доцільність нашої роботи.

Джерельна основа бакалаврської роботи різноманітна та репрезентативна. Рух за українізацію освіти в період кризи імперського режиму знайшов відбиток в матеріалах української та російської періодики, мемуарах та щоденниках очевидців, учасників українського національного відродження, збірниках документів і матеріалів, документах українських громадських, політичних та культурно-освітніх організацій, а також у діловодстві місцевої та центральної державної адміністрацій Російської монархії в період 1905–1907 рр. Зазначені документи містять великий інформаційний потенціал.

З'ясовуючи становище освіти в губерніях Наддніпрянщини на початку ХХ ст. встановлено, що початкова, середня та вища школа перебувала в стані безперервних внутрішніх пертурбацій, викликаних демократичним піднесенням на тлі розгортання національного руху за самоідентифікацію народів, що проживали під владою Російської імперії. Представники української національної еліти вбачали своєю місією поширення серед широких верств суспільства ідей національного відродження, зокрема націоналізації освіти. Встановлено, що низка існуючих навчальних закладів початкової та середньої освіти, особливо приватних шкіл, була нечисельною та малоефективною, що пов'язувалося з недостатнім фінансуванням та відсутністю чіткої національної основи в навчальних планах. В початкових і середніх освітніх закладах через

брак фінансування зменшувалась чисельність штатних педагогічних працівників, спостерігалось зниження зацікавленості в освіті значної частини простого українського населення.

З'ясовано, що на тлі розгортання революційно-демократичних рухів на теренах українських губерній Російської імперії в період революції 1905–1907 рр., інтенсивного поширення ідей протидії самодержавству, в українському русі з'явилися нові тенденції в політичній сфері, а також на полі національної культури, освіти та науки. Органи місцевого самоврядування – земства, а також громадські організації – «просвіти», громади, збори педагогічних працівників і низка українських політичних партій (УДП, УРП, УДРП, УСДРП, УНП), таємні організації та об'єднання (Товариство українських поступовців, Спілка молоді Лівобережної України, Товариство Української Хати тощо) прагнули за будь-яку ціну відродити національну освіту шляхом впливу на губернські адміністрації, керівництво місцевих шкіл і, навіть, просування ідей українізації через українських депутатів до Державної Думи.

Відзначено, що, наполягаючи на впровадженні національної мови в освітньо-виховний процес закладів початкової та середньої освіти, українська інтелігенція прагнула втілити в життя одну з важливих основ національного відродження української державності (хоч переважно на автономних засадах), без якої воно було практично неможливе. Проте царський режим докладав максимум зусиль, аби всіляко гальмувати розвиток національно-визвольного руху на теренах підросійської України. Представники російської влади вважали, що українізація російських закладів освіти в українських губерніях в своїй сукупності загрожує великодержавній політиці імперії в Південно-Західному регіоні. Тому чиновники вдавались до обмеження правоздатності будь-яких проукраїнських патріотичних організацій та формувань, накладання цензури на їхні друковані органи тощо. Вони також протидіяли процесу націоналізації освіти.

Встановлено, що запровадження нових антиукраїнських заходів з боку імперської влади в період з 1905 по 1916 рік практично нівелювало здобутки

національного відродження в українській освіті Наддніпрянської України. Але, попри протидію з боку імперського режиму, рух за українізацію початкових, середніх шкіл не припинявся й зумів витворити новий образ української школи, на що була спрямована діяльність небайдужої до своєї Батьківщини плеяди відомих освітньо-культурних діячів, які гучно заявили про себе в роки Української революції 1917–1920 років.

З'ясовано, що рух за українські кафедри в провідних університетах українських губерній Російської імперії став органічним продовженням національно-культурних рухів попередніх десятиліть. Представники української еліти прагнули залучити ширші верстви народу у важливі культурно-освітні процеси на теренах його етнічних земель. Вони виступали за реформування усталеної структури існуючих російських університетів, себто – шляхом відкриття кафедр з досліджень українознавчих навчальних дисциплін.

Відзначено, що ідеї українізації освіти набули реалізації з початком Національної революції 1917–1921 рр. та пов'язані з діяльністю УЦР, діячі якої відродили українську державність, здійснили реальні кроки в культурно-освітній сфері. Цьому сприяла свого роду поблажлива освітня політика Тимчасового уряду, який надав широкі можливості українським діячам для створення перших українських кафедр в провідних науково-дослідних установах на теренах українських губерній Росії – Одеському, Харківському, й Київському університетах. Проте через неспроможність даних закладів вищої освіти забезпечити для цього належні умови та складні воєнно-політичні проблеми, довести дану справу до логічного завершення, на превеликий жаль, так і не вдалося.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Опубліковані джерела

1.1. Збірники документів і матеріалів

1. Вибрані твори та документи. Симон Петлюра / уклад. Л. В. Голота. Київ: Довіра, 1994. 269 с.
2. Доповідна записка делегації УЦР Тимчасовому уряду та Виконавчому комітетові петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів // Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Верстюк, О. Бойко, Ю. Гамрецький. Київ: Наук. думка, 1996. 590 с.
3. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). Нариси / упоряд. М. Ярмаченка. Київ: Радянська школа, 1991. 330 с.
4. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк, О. Бойко, Р. Пиріг. Київ: Вид-во О. Теліги, 2003. 1024 с.
5. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / упоряд. В. Бакіров, В. Духопельников, Б. Зайцев. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.;
6. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. 1805-1955 / состав. С. Короливский. Харьков: Харьковский университет, 1955. 387 с.

1.2. Періодичні видання та публіцистика

7. [Без назви] // Рада. 27 квітня 1910 р. № 94. С. 4.
8. В Київському комерційному інституті // Рада. 28 січня 1908 р. № 49. С. 2.
9. Грінченко Б. (П. Вартовий) Яка тепер народна школа на Україні // Життя і слово. Т. 5. Чернігів, 1896 р. 507 с..
10. Дві відповіді // Нова рада. 29 серпня 1917 р. № 124. С. 4.
11. До з'їзду Слов'янського студентства // Рада. 4 травня 1908 р. № 102. С. 4;
12. Докладная записка Министру Просвещения об украинской школе // Украинская жизнь. 1915 г. № 9. С. 141-142.

13. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Наш век. 1909 г. № 8. С. 2.
14. Єфремов С. Українське життя 1912-го // Рада. 1913 р. С. 2.
15. З Київського університету // Рада. 27 січня 1908. № 23. С. 4.
16. З Харківського університету // Рада. 17 січня 1908. № 14. С. 4.
17. З'їзд поступового слов'янського студентства // Рада. 17 червня 1908. № 138. С. 2.
18. Молоде життя // Рада. 2 грудня 1912. № 276. С. 3.
19. Народна школа імені П. Куліша у Борзні // Рідне слово. 1906 р. № 45. С. 5.
20. Нові факультети та кафедри // Вісник Тимчасового уряду., 18 червня 1917 р. № 83. С. 2.
21. Одеська «Просвіта» // Украинский вестник. 18 июня 1906. №5. С. 313-314.
22. Перша загальностудентська українська конференція // Рада. 29 травня 1908. № 123. С. 3.
23. Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло. 1911. Кн. 7-8. С. 34-47.
24. Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. 1914. №7. С. 109-110.
25. Рідна мова – рідна і школа // Юг. 12 жовтня 1905 р. № 2168. С. 3.
26. Рідна школа // Вісник товариства Української Хати в Херсоні. 7 травня 1917. №5. С. 1-2.
27. Садовский В. Русское учительство и украинская школа. Украинская жизнь. № 1, 1914. С. 11-14.
28. Справа РСП // Рада. 29 листопада 1907 р. № 268. С. 4.
29. Судьбы украинской печати // Украинский вестник. 24 августа 1906. № 13. С. 869-932.
30. Сьогобочній Г. Українська мова як підсобний засіб // Юг. 9 листопада 1905. № 2188. С. 2.
31. Труси в студентів // Рада. 27 листопада 1907 р. № 266. С. 4.

32. У двадцять п'яти роковини оснування РУП // Діло. 8 лютого 1925 р. № 29. С. 2.
33. Українознавство в одеському університеті // Нова Рада. 30 грудня 1917 р. № 219. С. 4.
34. Українська шкільна справа // Рідний край. 1906 р. № 45. С. 2.
35. Український студентський союз // Рада. 29 листопада 1909 р. № 270. С. 4.
36. Чепіга Я. Освічене невігластво // Украинская жизнь. 1912. № 9. С. 92-94.
37. Черкасенко С. Народні вчителі й рідна школа // Світло. 1913. Кн. 1. С. 7-20.
38. Шелухін С. Значення рідної мови для народності й творчості // Світло. 1911. Кн. 9. С. 25-26.
39. Язык. Земская школа. 1881. № 1. С. 4.

1.3. Документи особового походження

40. Алчевская Х. Передуманное и пережитое (1841-1920 гг.): Дневники, письма, воспоминания. Москва: Тип. т-ва И. Сытина, 1912. 467 с.
41. Грушевський М. Спомини / за ред. С. Білоконя. Київ: Спілка письменників України та Київської письменницької організації. 1992. № 2. С. 130-141.
42. Грушевський М. Твори: у 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 279-280.
43. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Вінніпег-Манітоба, 1949. 166 с.
44. Капельгородський П. Записки семінариста. Київ, 1961. 564 с.
45. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917 рр.). Київ: Темпора, 2011. 480 с.

2. Монографії, статті та рецензії

46. Бакіров В. Харківський національний університеті ім. В. Каразіна // Краєзнавство. 2006. №1-4. 320 с.
47. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / упоряд. М. Обушний, І. Телегуз. Київ: Наук. думка, 1980. 155 с.
48. Борисенко В., Непорожня Г. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 149 с.

49. Бунаков Н. Избранные педагогические сочинения. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1953. 412 с.
50. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ: Мандрівець, 1996. 360 с.
51. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України, 2003. 515 с.
52. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.): колективна монографія / упоряд. О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
53. Він – з когорти вождів: кращі конкурс. праці про дореволюц. діяльність Симона Петлюри. Київ: «Дніпро», 1994. 150 с.
54. Вовк Л. Громадсько-педагогічне подвижництво в Україні (етапи і особливості). Київ, 1997. 178 с.
55. Гермайзе Й. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. Т. I. Київ, 1926. С. 271-354.
56. Глушко С. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1.: Революційна Українська Партія (РУП). Київ, 1926. 398 с.
57. Голобуцький О. Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
58. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків: Майдан, 1996. 191 с.
59. Головченко В. Феномен лідерства в політичній боротьбі за доби української революції, 1917–1920 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2008. Вип. 23. С. 109–116.
60. Гриценко Т., Гриценко С., Кондратюк А. Культурологія: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 392 с.

61. Грицик Л. Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905-1907 рр.): вітчизняна історіографія // Історія науки і біографістика. 2015. № 2. С. 4-11.
62. Грищенко С. Система вищої освіти Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. Чернігів. 2013. Вип. 110. С. 205-206.
63. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Відбиток з «Громадської думки». Київ: Т-во М. Гирич, 1906 р. 60 с.
64. Грушевський М. Шкільна мова // Про українську мову і українську школу. Київ: Веселка, 1991. 45 с.
65. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
66. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX - поч. XX ст.). Укр. іст. збірник / упоряд. Т. Чухліб, А. Блацуа, О. Андрощук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 16. С. 119-130.
67. Дем'яненко Н., Кравченко І. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): колективна монографія. Київ: Фенікс, 2010. 512 с.
68. Дещо з життя української молодіжи в Одесі. Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / упоряд. З. Кузеля. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1908. 10 с.
69. Доморослий В. Діяльність української парламентської громади щодо виборення політичних прав і свобод у II Державній думі Росії (1907 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 51. С. 53-58.
70. Донік О., Федьков О., Опря Б. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії // Український історичний журнал. Київ: Ін-т НАН України, 2021. № 2. С. 29-47.

71. Дорошенко В. «Просвіта» – її заснування й праця: короткий історичний нарис. Філадельфія, 1959. С. 63-64.
72. Дорошенко В. Українство в Росії у Новійші часи. Відень: Союз визволення України, 1916. 114 с.
73. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр.: у 2-х т. Т. 1.: Доба Центральної Ради. Ужгород: Свобода, 1932. 437 с.
74. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення // Українська культура. Київ: Либідь, 1993. С. 26-39.
75. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці науково-педагогічної комісії ВУАН. Т. І. Київ, 1929. С. 8-47.
76. Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с..
77. Завальнюк О. О. Грушевський і становлення національної університетської освіти в Україні (початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. 2004. №8. С. 203-211.
78. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 - 1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
79. Завальнюк О. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 112-121.
80. Залізняк М. Російська Україна та її відродження. Львів, 1910. 71 с.
81. Иванов А. Высшая школа России в конце ХІХ – начале ХХ века. Москва: Ин-т истории АН СССР, 1991. 392 с.
82. Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала ХХ в.: Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва: Новый Хронограф, 2007. С. 426-429.
83. Источниковедение отечественной истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / состав. А. Голикова, Т. Круглова. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 464 с.

84. Іваненко В., Голуб А., Світленко С. С питання в російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.). Дніпропетровськ, 1998. 191 с.
85. Іванис В. Симон Петлюра – президент України (1879-1926 рр.). Торонто-Канада: 5-а станиця Союзу бувших українських вояків, 1952. 254 с.
86. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
87. Калиниченко Н., Ільченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 1994. № 1. С. 72-81.
88. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
89. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
90. Козуб Л. Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2001. Вип. 12. С. 45-49.
91. Колісник В., Рафальський О., Тимошенко О. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах і діяльності українських партій Наддніпрянщини (1900-1907 рр.). Київ, 1998. 227 с.
92. Комариця М. [Без назви] // Сніп. Львів: Оріяна-Нова, 2014. Т. 4: 1911-1916 рр. 568 с.
93. Константинов Н., Медынский Е., Шабаетова М. История педагогики. Москва: Просвещение, 1974. 447 с.
94. Костомаров Н. Русские инородцы: исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1996. С. 554-568.
95. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: К. І. С., 2004. 176 с.
96. Кульчицька О. Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку XX ст. // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. 2009. Т. 115. Вип. 102. С. 20-23.

97. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (бер. 1917 р. – квіт. 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський національний ун-т, Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. 80 с.
98. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. III. Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1934. 345 с.
99. Люзняк М. Українська науково-популярна книга кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення. Львів: Атлас, 2000. 376 с.
100. Макар Г. Цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX - на початку XX ст.. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 19. С. 46-52.
101. Мельник Е. Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 років). Етнічна історія народів Європи. 2003. Київ: Вип. 15. С. 37-44.
102. Михайлин І. Історія газети «Сніп» (1912). Пресознавчі студії: історія, теорія, методологія // Збірник праць кафедри української преси і дослідницького центру історії західноукраїнської преси. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 8. С. 54-66.
103. Міхно О. Проблема формування національної самосвідомості в публікаціях С. Русової в журналі «Світло» (1910–1914 рр.) // Шлях освіти. 2011. № 2. С. 41-44.
104. Морозова О. Розбудова національної початкової освіти з рідною мовою викладання в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». 2009. Т. 100, Вип. 87. С. 39-43.
105. Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної

- україністики наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.. Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: матеріали конф. V Історіографічних читань історичного фак.-ту Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова (31 травня 2012 р.). Одеса: ТЕС, 2013. С. 7-29.
106. Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам'ятки. Одеса, 2013. Т. 14. С. 3-18.
107. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): навч. посібник / упоряд. О. Сухомлинська. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
108. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах / упоряд. Ю. Курносів, В. Сарбей. Кн. 1. Київ, 1994. 153 с.
109. Новиков А. Тема національного відродження України в духовній спадщині М. Кропивницького // Дивослово. 2001. № 2. С. 17-19.
110. Новітня історія України (1900-2000 рр.): підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / упоряд. А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Дрожжин. Київ: Вища школа, 2000. 662 с.
111. Павко А. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ: Плеяди, 2002. 552 с.
112. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: Вид-во «Іван Федоров», 1999. 248 с.
113. Панасенко С. В сучасній школі. Київ: Українська школа, 1917. 24 с.
114. Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «русского мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919-1924 рр.): книга. Київ: «АртЕк», 2019. 312 с.
115. Побірченко Н. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская Старина» (1882-1906 рр.). Київ: Науковий світ, 2000. 91 с.

116. Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. / упоряд. Ю. Левенець, Л. Нагорна, М. Кармазіна. Київ, 2002. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. - 1917 р.). 424 с.
117. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. 37. С. 135-139.
118. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
119. Пустовіт Т. Старосанжарська українофільська громада та її чільні діячі // Полтавська Петлюріана. Ч. 5. Полтава, 2003. С. 101-111.
120. Райська Л. Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів: ЧДПУ-т, 2009. Вип. 66. С. 46-49.
121. Реєнт О. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть // Збірник наукових праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ, 2000. 262 с.
122. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2003. 338 с.
123. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. Київ, 2004. С. 5-47.
124. Розсоха Л. Миргородська старовина: книга. Полтава: Кобеляки, 2002. 424 с.
125. Ростовська О. Ніжинська вища освіта в період демократичних процесів 1917 року // Література та культура Полісся. Ніжин, 2006. Вип. 32. С. 114-120.
126. Рябовол Л. Питання українізації народної освіти в діяльності земств Херсонської губернії (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Кіровоград. 2002. Вип. 39. С. 69-71.

127. Савельев А., Момот А., Хотеевков В. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года: коллективная монография / состав. В. Кинелев. Москва: НИИ ВО, 1995. 352 с.
128. Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні – жовтні 1917 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2002. Вип. 6. С. 217-223.
129. Сарбей В. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття // Український історичний журнал. 1996. № 2. С. 35-46.
130. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. Т. 9. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 335 с.
131. Сарнацький О. Царизм та українські партії (1900-1917 рр.). Запоріжжя: Запорізький національний технічний університет, 2006. 709 с.
132. Світленко С. Український національний рух «довгого ХІХ століття» в контексті нелінійної історії // Вісник Дніпропетровського університету. 2013. Вип. 21. С. 3-9.
133. Сірополко С. Історія освіти в Україні: монографія. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
134. Соловей Д. Втрата орієнтиру: Українська інтелігенція у визвольних змаганнях. Київ: Час, 1998. 66 с.
135. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2005. Вип. 12. С. 232-254.
136. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 рік). Київ: «Київський університет», 2002. 361 с.
137. Супронюк О. Часопис «Вісник Союзу Визволення України» (Відень, 1914–1918 рр.) як чинник становлення державності України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2015. Вип. 23. С. 59-64.

138. Сушко В. Передумови українізації загальноосвітньої школи Півдня України з початку ХХ століття до 1920 року // Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. № 4. С. 42-47;
139. Тесленко В. Оцінка діяльності Центральної Ради в листуванні та спогадах Євгена Чикаленка // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. Ч. II. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 366 с.
140. Тимошенко О. Громадсько-політичне життя Наддніпрянської України в роки російської революції 1905 – 1907 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17-18. С. 256-265.
141. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон: книга. Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. 420 с.
142. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і слово: монографія. Київ: Генеза, 2006. 318 с.
143. Ульяновський В. Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917-1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 224-246.
144. Фаріна С. Український національно-культурний рух на Полтавщині в другій половині ХІХ - в перші десятиліття ХХ ст. // Наш рідний край (з історії української національної культури на Полтавщині). Полтава, 1992. С. 3-21;
145. Фартучна Г. Національний рух українського студентства в умовах «реакції» (1907-1914 рр.) // Наукові записки з української історії. Київ, 2012. Вип. 32. С. 94-100.
146. Феденко П. Український рух у 20 столітті: монографія. Лондон: Наше слово, 1959. 267 с.
147. Федьков О., Дубінський В. Формування аграрних програм українських соціалістичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. // Збірник

наукових праць «Політологічні студії». Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 114-131.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

148. Білокінь О. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 2001. 20 с.
149. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 1999. 19 с.
150. Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1919 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 24 с.
151. Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
152. Магась В. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.): дис... докт. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 560 с.
153. Надольська Ю. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина XIX - початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 20 с.
154. Рум'янцева С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1994. 19 с.
155. Стоян Т. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01; Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 1999. 20 с.

156. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 28 с.
157. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01; Ін-т історії України НАН України Київ, 2017. 581 с.
158. Філоретова Л. Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 – на початку 1917 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 16 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

159. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / состав. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
160. Философия истории: учебн. пос. для студ. / состав. Панарина А. Москва: Гардарики, 1999. 432 с.
161. Політологічний енциклопедичний словник упоряд. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.